

S Z E M L E

Keszler Borbála, *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*

Ny tudÉrt. 141. sz. Akadémiai Kiadó, 1995. 94 lap + képmelléletek

„A régi magyar írásjelhasználat kutatása véget nem érő feladat” — ez KESZLER BORBÁLA könyve summázatának egyik zárómondata. Rögtön hozzá is tehetjük: nem a hálásak közül való. Rengeteg látványtalan aprómunkát igényel, s szövegalkotó elődeink gondoskodtak róla, hogy eredményként többnyire csak az írásjelhasználat bizonytalanságát, a benne uralkodó sokszor kaotikus állapotok regisztrálását lehessen elkönyvelni. És mégis nagyon fontos, megkerülhetetlen feladat — egyre inkább az —, hiszen egy idő óta a vizsgálódások előterébe került a szöveg, annak szerveződése, s ezzel természetesen annak tagolása is. Mindenki, aki régi (ómagyar, középmagyar) művek szövegtanával, mondattanával foglalkozott már, tudja, hogy a tényleges vizsgálat megkezdése előtt fáradtságos és időt rabló munkával meg kell keresnie a szövegmondatok, tagmondatok határait — figyelembe véve az adott emlékből a főként írásjelek, nagybetűk formájában hátrahagyott saját „utasításokat” arra nézve, mit gondolt erről a szöveg egykori létrehozója. Keszler Borbála tehát olyan, a nyelvtörténészeket már régóta nyomasztó feladat megoldását kezdte el, amelynek eddig csak igen kevés szakirodalmi előzménye van (l. 23). Ezek az előzmények többnyire egy-egy nyelvemlék „mélyfúrásos” vizsgálatát tartalmazzák, a jelen könyv — amint az a címből és a feldolgozott források tekintélyes listájából kiderül (a kezdeti emlékektől egészen a XVII. század elejéig bezárólag kéziratos és nyomtatott források egyaránt) — általános, áttekintő vizsgálatot tűz ki célul. Impozánsan nagy és sokirányú szakirodalmat használ fel, és az illusztrációként kiválasztott kéziratlapon is nagyon szemléletesek, jól támogatják a mondanivalót (kár, hogy nem lehetnek színesek).

A korai magyar írásjelhasználat rendszerének feltárásakor formai és a funkcionalitást érintő kérdésekről kell számot adni. Ezeket a megválaszolandó kérdéseket — tulajdonképpen munkája célkitűzéseit — sorolja fel a szerző a 24—5. lapon. A tagolójelek funkcióinak megítélését illetően fogódzóként — helyesen — a mai szabályokhoz igazodik, de talán nagyobb mértékben, mint az indokolt lenne, s ezért idegen testnek ható leíró mondattani jellegű részek kerültek magyarázatként a 25—6. lapra.

A dolgozatban megválaszolandó kérdések egy része, valamint a mű felépítése jól tükrözi a szerzőnek azt a törekvését, hogy a magyar írásjelhasználatot ne elszigetelten, hanem az európai gyakorlatot szem előtt tartva vizsgálja, a magyar úzust az európaival, főként a vélhetőleg leginkább ható német és olasz interpunkciós rendszerekkel szembesítse. Ez annál is fontosabb, mert közép-

kori nevesebb scriptoraink külföldön (többnyire német vagy olasz egyetemeken) tanultak, s az ottani írásgyakorlattal megismerkedve magukévá teheték és a magyarra alkalmazhatták azt.

A könyv tehát két fő fejezetre oszlik: 1. a szövegtagolás általános története; 2. a régi magyar írásjelhasználat sajátosságai. E második részen belül elsőként a kéziratos művekkel foglalkozik, s ezeket két blokkban veszi sorra: a XIV. század végéig (ez a négy kis korai szövegemléket jelenti); majd a XV—XVII. századi kéziratokat. A korai nyomtatott művek tagolásáról a kéziratos művek után külön fejezetben szól.

A magyar részt illető részletes vizsgálat vezérfonalául a szerző — a nagyobb szerkezeti egységek tagolásmódozatainak bemutatása után — a formára felfűzött funkciót választja. Tagolatlan, egy írásjellel, írásjel + nagy-, illetőleg kisbetű kombinációjával, valamint több írásjellel tagolt szövegeket mutat be, megemlítve bennük az írásjelek különféle funkcióit. Majd a 47. lapon szempontváltás következik: a funkció kerül középpontba, s ennek rendelődik alá a formai megoldás (A mondathatárok jelölése és a mondaton belüli tagolás). Kár, hogy a szempontváltás nem tükröződik a decimális számozásban. Ezután a kéziratos nyelvemlékek intonációs jeleinek bemutatása következik. Hogy a formai oldal felvétele fő szempontként a legszerencsésebb osztályozási alap-e, ezen lehetne vitatkozni. Leginkább azért, mert funkcionálisan a különböző írásjelek csak ritkán különülnek el. Sok effajta megjegyzés van a dolgozatban: „az írásjelek funkciója között lényeges különbség nincsen” (44), „A három jel funkciója között nehéz különbséget tenni” (uo.), „Funkció szempontjából az írásjelek között lényeges különbség nincsen” (45). Másrészt saját tapasztalatból tudom, hogy kódexszövegek kiadásakor egy-egy kéziratban a pontnak és a vesszőnek (virgulának) egymástól való megkülönböztetése mennyire nehéz (az eredmény pedig esetleges). Ha a kor grammatikai felfogásáról, szövegtagolásának tudatossági fokáról szeretnénk képet kapni, a funkcionális rendezőelv tűnik használhatóbbnak. Erről persze akkor győződik meg az ember, ha az előző utat már végigjárta: mai szabályozott normatadatunkkal feltesszük (vagy reménykedünk benne), hogy valamiféle elkülönülés és következetesség az ómagyar korban és a középmagyar elején is érvényesült — ez azonban csak a legkiválóbb szövegalkotóknál van így, s ott is csak tendenciaként.

Az európai írásjelhasználat vázolója a magyarra nézve nagyon tanulságos. Igen kifinomult rendszerek születtek a különböző korokban (Arisztophanész Büzantiosz, Alcuin, a két Manuzio stb.). A különféle rendszereket a szerző nagyon pontosan, többször kiváló, szemléletes táblázatokba sűrítve ismerteti (külön a német és az olasz szerzőkre nézve). E rendszerek hatása azonban általában — talán éppen kifinomultságuk, s ezáltal nehezen alkalmazhatóságuk miatt — a rájuk következő korokban csak sporadikus, többnyire egy-egy alapvető kategóriát érintő jelenség vívódik tovább csupán. Már ebből a fejezetből látható, melyek azok a jelenségek, amelyek a magyar szövegtagolási úzusba beépültek. Így a Karoling-írásreformnak köszönhetően (minusculairás) válhat (válhat) a nagybetű az interpunkció szerves részévé (10). Európai, középkori eredetű a fejezetkezésre használt paragrafusjel, rubrumos nagybetű, piros tintával írt egész sor, valamint a nagyobb szövegegységek végének jelzését szolgáló különféle záró írásjelek. A XII—XIII. században megjelenő pont + nagybetű (= nagypont), illetőleg pont + kisbetű (= kispont) uralja a minden tekintetben magas színvonalat képviselő Halotti Beszéd szövegtagolási rendszerét. A virgula, amely a XIII. században terjed el, későbbi emlékeink gyakori tagolójelévé válik. Keszler Borbála egy olyan tagolási formára is felhívja a figyelmet, ami eddig elsikkadt a korábbi magyar szövegvizsgálatokban: a sorvég szövegtagoló szerepére. Bizonyos mértékig ugyancsak szövegtagoló szerepet lehetne tulajdonítani egyes erősen pregnáns alárendelő kötőszóknak — pl. *hogy*, (főnévi) vonatkozó névmások stb. —, legalábbis számos szöveg központosása utal erre. A szerző meg is jegyzi több helyen, hogy ezek a kategóriák írásjeltelen(ebb)ek (39, 40, 45, 48, 58, 59, 63, 72), jogos tehát talán a következtetést is levonni. Igen tanulságos a szerzőnek az a megfigyelése, hogy a nyomtatványokon belül másfajta írásjele(ke)t használtak a magyar, illetőleg a latin, német stb. szövegek tagolására.

Az európai szövegtagolást kezdetben a felolvasásra szánt szövegek intonációs-szünetjelölő interpunkciója jellemezte. Ennek az ómagyar szövegek írásjelezésére való hatását kevésbé hangsúlyoznám, illetőleg a grammatikai írásjelezéstől való elválasztását lazábban kezelném, mint azt a szerző teszi. Részben azért, mert a tagmondat és szószerkezethatárok többnyire egybeesnek a szólamhatárokkal, tehát maga a grammatikai tagolás is ezen a bázison alakulhatott ki. (És a kódexek korában sem csupán felolvasás létezett, a cellában való magánolvasásról, annak szabályozásáról a szerzetesi regulák is szólnak.) Biztosan intonációjelölő volt a szöveg aktuális tagolását érzékelte-tő írásjelezés, ahol a tagolójel a bevezető rész és a fókusz határán áll (56). Nem lehet azonban a nem grammatikai tagolást minden esetben intonációs-szünetjelölőnek minősíteni (pl.: *Nem een akarathombol. wagyon* — 43). Számításba kell azt is venni, hogy scriptoraink írásjeleket — nem is nagyon ritkán — egyszerűen rossz helyre tettek. Más oldalról a megszólítások és indulatszók nagyfokú írásjeltelensége, amelyről a szerző többször is megemlékezik (pl. 50, 59, 64, 72) éppen nem az intonációs-szünetjelölő tagolás erős hatása mellett szól. Sőt: egyes (igaz, speciális) esetekben még az ellenkezőjére is van utalás. Zsolozsmázáskor (márpedig breviáriumi típusú kódexeink éppen erre a célra keletkeztek), a zsolttár recitálásakor a zsolttárversen belül nincs tagolás, még a vesszőknél sem (vö. DOBSZAY LÁSZLÓ, A zsolozsma. Egyházzenei füzetek I/3. 1995. 54). Mindezzel azonban semmiképpen sem szeretném kétségbe vonni azt, hogy létezett intonációs jelölés a magyar kéziratokban, csak talán nem olyan mértékben, mint azt a fejtegetések sugallják.

Rendkívül fontos, amit a szerző a nyomtatott emlékekkel kapcsolatban a kérdő- és felkiáltójelek funkciójáról ír (67—9). Ebből egyrészt az válik világossá, hogy a funkciókeveredés az intonációs jelekkel kapcsolatban éppúgy előfordult, mint az egyéb tagolójelek esetében (vagyis kérdőjel nemcsak kérdő, hanem felkiáltó, sőt felszólító mondatokban is előfordulhatott; mintegy általános intonációjelölő funkcióval rendelkezett), másrészt a jelölés összetett mondatok esetében nem az egész mondat intonációjára, hanem csupán a tagmondatéra vonatkozott. Ha egy összetett mondat első tagmondata volt például kérdő intonációjú, a kérdőjel a tagmondat mögé került, s utána tovább folytatódott a mondat. A tagmondat intonációjának meghatározó szerepe miatt az alárendelő összetett mondatokban a mellékmondat nem rendelődött alá a főmondat intonációjának (mint ma): függő kérdés, felkiáltás vagy felszólítás után intonációjelölő írásjelet kapott az egész tagmondat együttes.

A vizsgálat módszerbeli nehézségeire a szerző a könyv több helyén is felhívja a figyelmet. Egyik lényeges megjegyzése, hogy számolni kell azzal: későbbi kezek átagolják a szövegeket. (Ez az egyik oka annak, amiért szövegtagolási vizsgálatok kizárólag eredeti kéziratokból történhetnek.) Vannak azonban egyéb módszertani nehézségek is szép számmal, amelyek a kéziratok nyelvemlékek általános problematikájából adódnak. Abból, hogy többnyire nehéz megmondani (ha egyáltalán lehet), hogy egy többszörös másoláson átesett szöveg kinek a szövegtagolási eljárását, grammatikai tudatosságát vagy éppen annak ellenkezőjét tükrözi. Megállapításaink ugyanis mindig a szövegalkotó egyénre hullanak vissza, a középpontban az egyén tagolási szokásai állnak. Norma híján a sok egyéni szokásból, gyakorlatból adódnak össze, kerekednek ki a kor írásjelhasználatára jellemző tendenciák, azaz az adott kor szövegtagolás-története. Az egyén azonban lehet néhány sort vagy oldalt esetlegesen beíró, gyengén iskolázott névtelen, de lehet nagy terjedelmű szöveget, egész könyvet (sőt könyveket) létrehozó, külföldön iskolázott, név szerint is ismert fordító—másoló is. Mindenképpen jó lett volna elkülöníteni a kódexeket a misszilisektől, jogi iratoktól (egészen más indíték hozta létre őket, más közönségre, olvasásmódra számítottak, s nem lehet kizárni, hogy ez tagolásukon is nyomot hagyhatott). A kódexeken belül érdemes lett volna a „hivatásosok” tagolását (ahol a közvetlen európai hatásnak nagyobb érvényesülési lehetősége van) előtérbe állítani (pl. Váci Pál autográf kézírata, a Huszita Biblia három könyve, Guary-kódex stb.). Nyomtatott emlékek esetében valószínűleg nem lehet figyelmen kívül hagyni a nyomdász szerepét a szöveg alakításában. Itt az egyes műhelyeket érdemes külön kezelni.